

نقش تربیتی معاد باوری در استحکام نظام خانواده از منظر قرآن

سید عیسی مسترحمی* عبدالرضا سلیمانی بآبادی*

چکیده

اعتقاد به حسابرسی پس از مرگ، از جمله باورهای است که تأثیر بسزایی در سبک زندگی انسان دارد. اعتقاد به معاد، نگرش انسان را به زندگی این دنیا تغییر داده و آن را ابزاری در جهت رسیدن به اهداف والای انسانی و رسیدن به زندگی جاوید و سعادت‌مندانه قرار می‌دهد. این اعتقاد در ساحت زندگی خانوادگی نیز آثار روشنی دارد که در تشکیل، دوام و آسیب زدایی از آن، نقش آفرینی می‌کند. نوشتار حاضر با مراجعه به قرآن کریم و اقوال مفسران و با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی نقش باورمندی به معاد در استحکام نظام مقدس خانواده را مورد بحث و بررسی قرار داده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شخص معتقد به حسابرسی و جزای الهی، در انتخاب همسر خویش معیارهای الهی را مد نظر قرار داده و با حاکم کردن محبت و رحمت در فضای خانواده، راه را بر آسیب‌هایی همچون بی‌توجهی، کینه، افتراء و خیانت، که تزلزل این نهاد را به همراه خواهد داشت، می‌بندد. از سوی دیگر، باور داشت روز واپسین کمک شایانی به حل مشکلات و تحمل کمبودها در زندگی خانوادگی می‌کند. همچنین گزاره‌های وحیانی قرآن بر نقش معاد باوری در اخلاص و نیز مسئولیت‌پذیری اعضای خانواده و توجه به نیازهای دیگر اعضا، تأکید می‌کند که این موارد نیز سهم محوری در استحکام نهاد خانواده دارند.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، معاد باوری، نقش تربیتی، استحکام نظام خانواده.

*. استادیار جامعه المصطفی العالمية؛ dr.mostarhami@chmail.ir

*. سطح ۴ حوزه علمیه قم، (نویسنده مسئول)؛ Asoleimani1780@gmail.com

مقدمه

سبک زندگی انسان معاد باور با غیر معاد باور تفاوت‌های بسیاری دارد و طبیعتاً کسی که معتقد به حیات ابدی پس از مرگ باشد و کیفیت زندگی در آن جهان را مرتبط بر اعمالش بداند در تمام مراحل زندگی‌اش مراقب اعمالش خواهد بود. این چنین فردی، تفکراتش فراتر از مادیات است و این خود در تکامل و رشد انسان بسیار مؤثر خواهد بود ولی کسی که زندگی را محصور در این جهان ببیند و با فرا رسیدن مرگ، کتاب زندگی را تمام شده بپندارد، طبیعتاً برنامه خاصی برای زندگی‌اش نمی‌بیند و با اندک خسارت مادی آشفته و دچار افسردگی می‌شود. برخی از مشکلات زندگی ناشی از بی‌هدفی و پوچی در زندگی است و باور به معاد و زنده شدن بعد از مرگ این مشکل را بیشتر می‌کند این امر تأثیر خود را بر خانواده نیز گذاشته و به راحتی خانواده‌های در اثر بی‌هدفی به جدایی کشیده می‌شود اعتقاد به زندگی پس از مرگ، و روز حساب، دید اعضای خانواده را نسبت به هستی و فلسفه زندگی تغییر می‌دهد و نیز موجب استحکام خانواده‌ها در زندگی می‌شود.

پیشینه پژوهش

معاد باوری به عنوان یکی از عوامل استحکام نظام خانواده مورد گفتگو بین دانشمندان بوده است. در نگاه ادیان و ملل و نحل نیز معاد نقش پررنگی در زندگی انسان دارد. آیات متعددی از قرآن کریم و شمار فراوانی از روایات نیز به تأثیر معاد در ابعاد زندگی انسان پرداخته‌اند. مفسران قرآنی ذیل آیاتی همچون آیه ۶ سوره تحریم و آیه ۲۲۳ و ۱۵۶ سوره بقره و آیه ۱۴ سوره لقمان و آیه ۱۶۱ آل عمران و آیه ۹-۱۰ سوره انسان و آیه ۴ سوره نمل و... این مسئله را مورد بررسی قرار داده‌اند.

نویسندگان همچون: جلیل جلیلی در مقاله نقش باورهای دینی در تحکیم خانواده و حسین مرتضی انباروی در نقش اعتقاد به معاد در زندگی بشر و حیدر الحکیم در پایان‌نامه

نقش معاد و تأثیر آن در رفتار انسان و محمد احمدی در مقاله نقش معاد باوری در اصلاح زندگی انسان از نگاه امام علی علیه السلام به طور عام یا به طور ویژه مکتوباتی را تدوین کرده‌اند و به این بحث اشاراتی نموده‌اند. در پایان نامه‌ها و مقالات مذکور بصورت مستقل در مبحث معاد در تحکیم خانواده اشاره نشده است؛ و به صورت عام آمده است و نیز به نقش معاد در فرد و اجتماع پرداخته است و همه آیات مربوط به معاد باوری در تحکیم نهاد خانواده استقصاء ننموده است؛ لذا ما در صدد تبیین خصوص آیات نقش معاد باوری در تحکیم نظام خانواده در قرآن کریم هستیم.

مفهوم شناسی

فهم و تحلیل صحیح یک موضوع علمی در گرو فهم صحیح واژگان و مفاهیم بکار رفته پیرامون آن است؛ زیرا شناسایی متغیرها و مفاهیم کلیدی در هر پژوهشی، جهت رفع ابهام و پایایی تحقیق تأثیر بسزایی دارد. (عباسی مقدم، ۱۳۷۹: ۳۱)؛ از این رو، پیش از ورود به بحث، ضروری است مفاهیم اصلی مورد تبیین قرار بگیرد.

الف) معاد

معاد در لغت به معنای رجوع و بازگشتن (طریحی، ۱۳۸۶: ۳/ ۱۱۰)؛ بازگشتن به چیزی بعد از انصراف از آن که این انصراف یا دور شدن از ذات چیزی است یا انصراف از سخن و یا از قصد و عزیمت (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۹۳). کلمه معاد در قرآن کریم یک بار آمده است. (قصص/ ۸۵) که به معنای مشهورش یعنی مکان بازگشت بعد از مرگ نمی‌باشد ولی در معنای لغوی خود به کار رفته است. گرچه واژه معاد به معنای اصطلاحی (روز قیامت، سرای آخرت) در قرآن استفاده و بکار برده نشده است ولی ریشه آن به صورت فعل گذشته یا آینده در کلام وحی (اعراف/ ۲۹) ذکر شده است.

معاد در اصطلاح فلسفی و کلامی به معنای بازگشت انسان بعد از مرگ به حیات، برای رسیدگی به حساب اعمال اوست (سجادی، ۱۳۶۲: ۴ / ۲۶۱) معاد یعنی برگشت اجزای بدن به یکپارچگی، بعد از آن که پراکنده شده بودند؛ برگشت به حیات بعد از مرگ، برگشت ارواح به بدن‌ها بعد از جدایی (لاهیجی، ۱۳۶۴: ۴۲۹).

ب) معاد باوری

باور در لغت به معنای یقین، اعتماد، عقیده و قبول سخن آمده است. (عمید، ۱۳۷۹: ۱ / ۴۶۹). معاد باوری یعنی بر این باور بودن که با مرگ، از این جهان به جهان دیگر منتقل خواهد شد و در سرای دیگر به اعمالی که در این دنیا انجام داده است، رسیدگی می‌شود و در برابر کارهای خوب او پاداش نصیب او خواهد شد و در مقابل کارهای بد و ناپسند او عذاب داده می‌شود.

ج) نظام خانواده

نظام به معنای تألیف (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۷ / ۶۸۹)، جمع و قرین کردن چیزی به چیز دیگر به این صورت است که وقتی دانه‌های تسبیح و یا مروارید و یا هر چیزی با ماهیت این گونه به رشته در می‌آیند و با یکدیگر همراه می‌شوند به این کار انتظام می‌گویند و به خروجی که از این عمل به دست می‌آید نظام می‌گویند (جوهری، ۱۳۷۶: ۵ / ۲۰۴۱) و نیز در معنای هدیه، سیره و عادت به کار برده می‌شود. (ابن منظور، ۱۴۱۶: ۱۲ / ۵۷۸) و خانواده به معنای خاندان - دودمان - اهل خانه - زن و فرزند - واحد اجتماعی که شامل پدر و مادر و فرزندان آنهاست (عمید، ۱۳۷۹: ۱ / ۹۷۸) و واژه اسره و اهل از واژگان عربی است که برابر زبان فارسی، خانواده قرار می‌گیرد. (ابن منظور، ۱۴۱۶: ۴ / ۲۰) هرگاه واژه اهل در قرآن به نام افراد نسبت داده شود و یا به ضمیری اضافه گردد که به اشخاص بازمی

گردد معنای خانواده را خواهد داشت هرچند در برخی از موارد، مراد از اهل و مضاف الیه آن خاندان است. نظام خانواده کوچک‌ترین واحد اجتماعی است که اساس و زیرساخت واحدهای بزرگ اجتماعی بشری به شمار می‌رود؛ رشد و شکوفایی این نظام بی‌همتا، مرهون شناخت و رعایت حقوق هر یک از اعضای آن نسبت به یکدیگر است. استحکام نظام خانواده نیازمند عواملی همچون اعتماد بین اعضای خانواده، ایجاد انگیزه برای حل مشکلات و نیز تأمین نیازهای اعضای خانواده است که در ادامه به تبیین نقش معاد باوری در این عوامل و به تبع، استحکام نظام خانواده پرداخته می‌شود.

تحلیل نقش تربیتی معاد باوری

مطالعات نشان می‌دهد که معاد باوری نقش تربیتی فراوانی از قبیل ایجاد اعتماد و انگیزه بین اعضای خانواده و توجه به نیازهای آنان دارد که در این نوشتار موارد یاد شده مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

۱- نقش تربیتی معاد باوری در ایجاد اعتماد بین اعضای خانواده

اعتماد بین زوجین نه تنها برای حفظ و بقای خانواده، و آرامش زن و مرد و فرزندان آنها مؤثر است بلکه بر کل جامعه نیز تأثیرگذار است زیرا اعتماد اولیه در افراد در دوران کودکی و در فضای خانواده صورت می‌گیرد. همسری که به مسائل اخلاقی پایبند است مورد اعتماد و امین خانواده است. در خانواده‌ای که بی‌اعتمادی و عدم وفاداری دیده شود، خانواده آرامش خود را از دست می‌دهد و تزلزل در روابط و کاهش صمیمیت را بدنبال دارد. از جهتی باورها و اعتقادات از جمله اعتقاد به معاد و معاد باوری اثر بسزایی در ایجاد اعتماد و آرامش در زندگی خانوادگی دارد و رابطه زوجین و صمیمیت بین خانواده را بهبود و افزایش می‌دهد.

۱-۱. جلوگیری از خیانت در خانواده

از جمله مسائل مهمی که آرامش و استحکام خانواده را بر هم می‌زند، پدیده شوم خیانت و بدترین آن، خیانت به همسر است؛ از مهم‌ترین بازدارندگی و جلوگیری از خیانت زناشویی، اعتقاد به قیامت و معاد باوری است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا عَلَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (آل عمران ۱۶۱)؛ ممکن نیست هیچ پیامبری خیانت کند! و هر کس خیانت کند، روز رستاخیز، آنچه را در آن خیانت کرده، با خود به صحنه محشر می‌آورد. سپس به هر کس، آنچه را فراهم کرده (و انجام داده است)، بطور کامل داده می‌شود؛ و (به همین دلیل) به آنها ستم نخواهد شد.

خداوند در این آیه ساحت مقدس پیامبران را بطور کلی از خیانت منزّه داشته و می‌گوید اساساً چنین چیزی شایسته مقام نبوت نیست، یعنی خیانت با نبوت سازگار نمی‌باشد، اگر پیامبری خائن باشد دیگر نمی‌توان در ادای رسالت الهی و تبلیغ احکام به او اطمینان کرد. در آیه من موصوله، عام است شامل تمام افراد و اشخاص می‌شود، و کلمه یغلل مطلق است تمام اقسام غل و خیانت را شامل می‌شود. (طیب، ۱۳۶۹: ۴/۳۱۳) پس غلول مطلق خیانت است (ایجی، ۱۴۲۴: ۴/۱۰۲) منظور از حمل کردن به دوش یا همراه خود آوردن در آیه این نیست که عین چیزی را که در آن خیانت کرده بر دوش بکشد بلکه منظور، حمل مسئولیت آنها است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳/۱۵۱) روز قیامت روز تجسم اعمال خیانتکاران با خیانتشان است و پس از آنکه در قیامت هر کس به آنچه که خیانت کرده است، مقابل او آورده می‌شود و در آن روز عملش به او تمام و کمال داده می‌شود و کیفر آنچه را انجام داده است، بدون کم و کاست دریافت می‌دارد. پس قرآن کریم در این آیه برای جلوگیری از خیانت، کیفر اعمال در روز قیامت را یادآوری می‌کند که گناهان

خیانتکاران در روز محشر و قیامت آشکار و موجب رسوایی و فضاحت می‌شود و نشان می‌دهد که یاد رستاخیز و یاد مرگ در زندگی انسان و زندگی خانوادگی بین زن و شوهر و اعضای خانواده تأثیر بسزایی دارد و اعتقاد به معاد عامل بازدارنده از خیانت و خیانت خانوادگی است.

۲-۱. جلوگیری از تهمت و افتراء در امور جنسی

خداوند متعال برای شخص تهمت زننده مجازات‌هایی در نظر گرفته است که انسان را بر آن وا می‌دارد که هیچ‌گاه نزدیک این عمل قبیح نگردد. انسان عاقل و متدینی که به معاد و روز حساب اعتقاد داشته باشد هیچ‌گاه به دیگری تهمت نمی‌زند حتی اگر انسانی دین نداشته باشد، سرشت و فطرت انسانی‌اش به او اجازه این کار را نمی‌دهد. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ - يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نور/ ۲۳-۲۴)؛ کسانی که زنان پاک‌دامن و بی‌خبر (از هرگونه آلودگی) و مؤمن را متهم می‌سازند، در دنیا و آخرت از رحمت الهی بدورند و عذاب بزرگی برای آنهاست. در آن روز زبانها و دستها و پاهایشان بر ضد آنها به اعمالی که مرتکب می‌شدند گواهی می‌دهد!

رمی در لغت به معنای انداختن و پرتاب کردن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۶۶) و اتهام است اعم است از آنکه شیء باشد و یا نسبت دادن چیزی به کسی است (قرشی بنان، ۱۳۷۱: ۳/ ۱۲۴) که استعمال دوم به طریق کنایه از بدگویی و دشنام و تهمت است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۶۶).

به تصریح این آیه، مردی که زن با ایمان و پاک‌دامن و بی‌خبر از هرگونه آلودگی و مؤمن را به نسبت‌های ناروا متهم می‌سازند در دنیا و آخرت از رحمت الهی دورند و عذاب

عظیمی در انتظار آنها است و از اینکه از زنان سه صفت را بر شمرده، به منظور دلالت بر عظمت معصیت و ذنب بوده (سلطان علی شاه، ۱۴۰۸: ۳/ ۱۱۳) چون عفت و غفلت و ایمان هر یک سبب تامی هستند برای اینکه نسبت زنا را ظلم، و نسبت دهنده را ظالم و متهم بی گناه را مظلوم جلوه دهند، تا چه رسد به اینکه همه آن صفات با هم جمع باشند، یعنی زن متهم به زنا، هم شوهردار باشد، هم عفیف، هم با ایمان، و هم غافل از چنین نسبت که در این صورت نسبت زنا به او دادن ظلمی بزرگتر، و گناهی عظیم تر خواهد بود، و کیفرش لعنت در دنیا و آخرت، و عذاب عظیم خواهد بود، ولی این آیه شریفه مضمونش عام است، و تنها مربوط به خصوص داستان افک به خانواده رسالت نیست، هر چند که سبب نزولش آن داستان باشد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۸/ ۹۴). بنابراین کسانی که بدون دلیل به دیگران بدگمان شده است و به مؤمنان تهمت می زنند باید بدانند که دچار گناه بزرگی شده اند و باید به سرعت از گناه خود توبه کنند.

آنچه از سیاق آیات قابل برداشت است این است که، روز رستاخیز دست و پا و زبان تهمت زندگان علیه آنان گواهی می دهند. زبان از سخنان تهمت آمیز می گوید و دست و پا به اشارات تهمت آمیز و گام هایی که در راه نشر شایعات برداشته اند گواهی و خبر می دهند. و تهمت زندگان مخفی کار روز رستاخیز رسوا می شوند.

بنابراین معتقد به معاد و قیامت، دقت لازم را انجام می دهد و از شیطان رانده شده پیروی نمی کند و نیز حرمت زنان پاک دامن، مؤمن و بی خبر را بیش تر پاس می دارد و از غفلت دیگران سوء استفاده نمی کند و به آنان تهمت جنسی نمی زند، که این کار آنها از رحمت خدا دور می سازد و عذابی بزرگ در پی دارد. و نیز بر انسان عاقل لازم و واجب است در صورت اعتقاد به قرآن و معاد و در پیش داشتن چنین روزی، تدارک اعمال را نموده از گناهان خود توبه نماید تا در آن روز رسوا و مفتضح نگردد. و پس باید از این گناه کبیره

پرهیز نماید.

۳-۱. حفظ و ادای امانت در خانواده

یکی از وظایف اعضای خانواده امانت‌داری است؛ زن امانت‌دار، در عین حال که از اموال و دارایی مرد در غیاب او حفاظت می‌کند، حافظ اسرار و آبروی او هم است. طبق آیه ۳۴ سوره نساء زن نه تنها در حضور شوهر بلکه در غیاب او حفظ امانت می‌کند. قرآن کریم افشای اسرار و خیانت در خانواده را مذمت و موجب ورود به دوزخ می‌داند و می‌فرماید: «صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِّلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَ امْرَأَتَ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَقِيلَ ادْخُلَا النَّارَ مَعَ الدَّٰخِلِينَ» (تحریم ۱۰/۱)؛ خداوند برای کسانی که کافر شده‌اند به همسر نوح و همسر لوط مثل زده است، آن دو تحت سرپرستی دو بنده از بندگان صالح ما بودند، ولی به آن دو خیانت کردند و ارتباط با این دو (پیامبر) سودی به حالشان (در برابر عذاب الهی) نداشت، و به آنها گفته شد: «وارد آتش شوید همراه کسانی که وارد می‌شوند!».

لازم به ذکر است که گفته شود خیانت در آیه به نفاق و ابطال الکفر و افشاء سر (میبدی، ۱۳۷۱: ۱۰ / ۱۶۱) و یا کفر و نیمه تعبیر شده است (کاشانی، ۱۳۸۴: ۹ / ۳۴۴) پس خیانت در آنها دینی بود نه در ناموس و بی‌عفتی (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰ / ۴۷۸).

بنابراین انسانی که معتقد به قیامت باشد و بداند که خیانت در اسرار خانواده باعث ورود به عذاب و آتش دوزخ است به خود اجازه نمی‌دهد در حق طرف مقابل خیانت کند و نیز اسرار و مسائل پنهانی او را به دیگران خبر دهد و خود را مسئول حفظ اسرار، اموال، آبروی و ناموس همسر خویش می‌داند.

۲- نقش معاد باوری در ایجاد انگیزه در زندگی خانوادگی

در کلمات اولیای دین در ازای اجرای وظایف خانوادگی وعده پاداش اخروی داده شده است. (دیلمی، ۱۴۱۲: ۱/ ۱۷۵-نوری، ۱۴۰۸: ۱۳/ ۴۹). چنین تشویق‌هایی اعضای خانواده را برمی‌انگیزد که حتی در شرایط دشوار با شوق و انگیزه، دیگر اعضای خانواده را یاری کنند؛ زیرا می‌دانند حتی در صورتی که پاداش خود را در دنیا دریافت نکنند، از پاداش اخروی که بیشتر به آن نیاز دارند بی‌نصیب نخواهند ماند. انگیزه پیش گفته به صورت‌های مختلفی در زندگی خانوادگی نمود پیدا می‌کند.

۲-۱. ایجاد انگیزه برای احسان در زندگی

اعتقاد به معاد عاملی بازدارنده در برابر گناه و خطاکاری و فساد است و برای افراد فداکار و مجاهد، محرکی نیرومند برای تشویق سرمایه‌گذاری مادی و معنوی در راه خدمت به خلق خدا و خانواده و نیکی هاست. قرآن کریم درباره این نقش معاد در ایجاد انگیزه اعمال صالح می‌فرماید: «مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ» (غافر/۴۰)؛ هرکس بدی کند، جز بمانند آن کیفر داده نمی‌شود؛ ولی هر کس کار شایسته‌ای انجام دهد- خواه مرد یا زن- در حالی که مؤمن باشد آنها وارد بهشت می‌شوند و در آن روزی بی‌حسابی به آنها داده خواهد شد. کسی مرتکب کار بد و ناشایست شود، خداوند عادل و بخشنده است و عدالت او در مجازات گناهکار تبلور می‌یابد، اما پاداش انسان نیکوکار بدون حساب، چند برابر است، خواه مرد باشد، خواه زن، و در پاداش و بخشش همین بس که بهشت است. ذیل آیه به روشنی نشان می‌دهد که بهشت وقف خاص کسی است که خالصانه به خدا و روز قیامت ایمان بیاورد، اما کسی که کار نیک را تنها به خاطر نیکی انجام می‌دهد و به خدا و روز

قیامت ایمان ندارد، پاداش او در غیر بهشت خواهد بود. چه، بهشت بر کافران حرام است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۶/ ۴۵۲). در برخی از روایات آمده است که پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: «نیکوکار چه مسلمان باشد؛ چه کافر، کار نیکی انجام نمی دهد، مگر آن که خدا او را پاداش می دهد. گفتند: ای پیامبر خدا! پاداش کافر چیست؟ فرمود: ثروت، فرزند، سلامتی و امثال آن. پرسیدند: در آخرت پاداش او چیست؟ فرمود: در عذاب او تخفیف داده می شود» (همان).

بنابراین معتقد به معاد و رستاخیز می داند که اگر به خانواده خدمت و احسان کند، رزق بی حساب در انتظار این نیکی و احسان است، پس تمام سعی و تلاشش را جهت هرچه کامل تر انجام دادن این خدمت به کار می گیرد و از کوچک ترین کار نیک و احسانی به خانواده دریغ نمی نماید.

۲-۲. تحمل و استقامت در برابر مشکلات خانوادگی

اعتقاد به روز رستاخیز و اعتقاد به اینکه هر عملی را که برای خدا انجام داده و رنجه ای که متحمل شده است در جهان آخرت بدون پاسخ و پاداش نخواهد ماند تمام مشکلات انسان را سهل و آسان و انسان را در برابر سختی ها مقاوم بار می آورد این خود یک انگیزه ای می شود که در برابر ناملازمات و مشکلات زندگی تحمل و استقامت را سرلوحه کار خود قرار بدهیم قرآن کریم در این باره، این نقش معاد در تحمل و استقامت در مشکلات می فرماید: «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاغِبُونَ» وَلِلَّهِ الْأَمْوَالُ وَالْأَنْفُسُ وَالثَّمَرَاتِ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ» (بقره ۱۵۵-۱۵۷)؛ قطعاً همه شما را با چیزی از ترس، گرسنگی، و کاهش در مالها و جانها و میوه ها، آزمایش می کنیم؛ و بشارت ده به استقامت کنندگان! آنها که هرگاه مصیبتی به ایشان می رسد، می گویند: «ما از آن خدائیم؛ و به سوی او بازمی گردیم!»

اینها، همانها هستند که الطاف و رحمت خدا شامل حالشان شده؛ و آنها هستند هدایت‌یافتگان.

متعلق بشارت در این آیه ذکر نشده است تا با همین ذکر نکردن به عظمت آن اشاره کرده باشد و بفهماند: همین که این بشارت صابرين از ناحیه خداست، جز خیر و جمیل نیست، و این خیر و جمیل را خداوند متعال ضمانت کرده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱/ ۳۵۳) و در آیات بعد، صابران مسترجع را دارای مقامی والا و مشمول درود و رحمت و برخوردار از هدایت الهی می‌داند: «أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ» بعضی از مفسران، مقصود از «صلوات» را «ثنا، مدح و تعظیم، و «رحمة» را نعمتهای دنیایی و آخرتی و «اهتدا» را هدایت و رسیدن به ثواب و بهشت می‌دانند. (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲/ ۱۳۳-۱۳۴) برخی اهتدا را «رسیدن به نعمتها و سعادت دنیا و آخرت دانسته، تحقق آن را فقط در سایه استرجاع عملی و قلبی میسر می‌دانند که در آن مرتبه، شخص خود را نزد خداوند حاضر می‌بیند» (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۲/ ۱۷۰-۱۷۲).

بنابراین اعتقاد به اینکه هر عملی در زندگی خانوادگی برای خدا انجام داده و رنج‌ها و اذیت‌هایی که متحمل شده در جهان آخرت بدون پاسخ نخواهد ماند و صبوران در برابر مشکلات و مصائب، خداوند برای آنان صلوات و رحمت و اهداء اعطا و اجر زیادی در آخرت قرار داده است تمام مشکلات انسان را سهل و آسان و انسان را در برابر سختی‌ها و مشکلات زندگی مقاوم و شکیب‌بار می‌آورد.

۳-۲. ایجاد انگیزه الهی و اخلاص در عمل در خانواده

یکی از آسیب‌هایی که سلامت خانواده را تهدید می‌کند، منت‌گذاری‌هایی است که در فضای خانواده رخ می‌دهد. این امتنان می‌تواند پیامدهای ناگوار روانی و اخلاقی را به دنبال

داشته باشد. این در حالی است که معتقد به معاد می‌داند هر چه در این دنیا بکارد، در جهانی دیگر همان را درو می‌کند. هر قدر محتوای این اعتقاد غنی‌تر گردد دامنه خلوصش بیشتری خواهد گرفت تا آنجا که حتی کمترین و کوچک‌ترین فعالیت در زندگی را نیز در قالب همان نیت پاک انجام می‌دهد زیرا می‌داند عمل بی‌اخلاص در پیشگاه خداوند پذیرفته نمی‌شود. اعتقاد به معاد انگیزه‌ای قوی برای اخلاص عمل در خانواده است و قرآن کریم به لزوم اخلاص در عمل این گونه اشاره می‌کند: «فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا» (کهف / ۱۱۰)؛ پس هر که به لقای پروردگارش امید دارد، باید کاری شایسته انجام دهد، و هیچ کس را در عبادت پروردگارش شریک نکند.

شرک: در لغت به معنای سهم و بهره (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۳ / ۵۵۱) و به هم درآمیختن دو ملک و سهم هم گفته شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۵۱) و در اصطلاح قرآنی به معنای شریک و هم‌تا قائل شدن برای خداوند است (فیومی، بی‌تا: ۲ / ۳۱۱)

اگر پیروی از دین را متفرع بر رجاء معاد کرد نه بر یقین به معاد بدین جهت بوده که تنها احتمالی بودن معاد کافی است که آدمی را به پیروی از دین وادار سازد چون دفع ضرر محتمل واجب است. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳ / ۴۰۵) بنابراین انگیزه الهی و خدایی است که به عمل انسان عمق می‌دهد، نورانیت می‌بخشد، و جهت صحیح می‌دهد، و هنگامی که اخلاص از میان رفت، عمل بیشتر جنبه ظاهری پیدا می‌کند، به منافع شخصی گرایش می‌یابد و عمق و اصالت و جهت صحیح خود را از دست می‌دهد. در حقیقت این عمل صالحی که از انگیزه الهی و اخلاص، سرچشمه گرفته و با آن آمیخته شده است گذرنامه لقای پروردگار است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۲ / ۵۷۶).

بنابراین معتقد به معاد، بر کیفیت امور در زندگی و اعضای خانواده می‌افزاید و در زندگی خود عمل صالح خود را برای اعضای خانواده خالص می‌گردانند چون که می‌داند

عمل نیکش در جهت کمک به خانواده ثبت و روزی فرا می‌رسد که به دقت به حسابش رسیدگی می‌شود و به اعمال نیک و با اخلاصش و نیت پاک نگاه ویژه‌ای می‌شود و این عامل محرک نیرومند برای تشویق سرمایه‌گذاری مادی و معنوی در راه خدمت به خانواده است بعلاوه بر اینکه وقتی اعضای خانواده ببینند که دیگر اعضا مخلصانه و بدون هیچ‌گونه ریا و منت برای آنها تلاش می‌کنند مطمئناً آثار فراوانی در خانواده دارد.

۳- نقش معاد باوری در توجه به نیازهای اعضای خانواده

یکی از اهداف زندگی خانوادگی تأمین نیازهای افراد خانواده در سایه زندگی مشترک است. اعتقاد به معاد نیز همچون بسیاری از امور اعتقادی می‌تواند تأثیری زیادی در توجه و رفع نیازهای خانواده داشته باشد و تلاش معتقدین را برای تأمین نیازهای خانواده را دو چندان کند.

۱-۳. توجه به نیازهای دینی اعضای خانواده

امر به معروف و نهی از منکر این اقتضا را دارد که هیچ مسلمانی نسبت به نیازهای معنوی دیگران بی‌توجه نباشد. این مسئله در فضای خانواده که ارتباط و مسئولیت اعضا نسبت به همدیگر بیشتر است نمود فزون‌تری می‌یابد. هر یک از اعضای خانواده موظف به دعوت و راهنمایی دیگر اعضا به صراط مستقیم الهی و دور کردن آنها از دوزخ و عذاب جهنم است. خداوند متعال افراد با ایمان را موظف کرده که با تأمین نیازهای دینی خانواده خود، آنها را از گرفتاری در آتش دوزخ محافظت کنند. «بِأَيِّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ» (تحریم ۶)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست نگه دارید.

در این آیه بر نگهداری خویشتن به ترک معاصی و عدم تسلیم در برابر شهوات سرکش

اشاره شده است، و منظور از نگهداری خانواده به تعلیم (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۵/ ۲۲۵) و تربیت و امر به معروف و نهی از منکر (سلطان علی شاه، ۱۴۰۸: ۴/ ۱۸۸) و فراهم ساختن محیطی پاک و خالی از هرگونه آلودگی، و یا نصیحت و تأدیب و هر کاری که کمک کند و از آتش و عذاب اخروی در امان باشد در فضای خانه و خانواده تأکید شده است. تعبیر به «نگهداری» نشان می‌دهد که اگر خانواده را به حال خود رها کنید، خواه ناخواه به سوی دوزخ سقوط می‌کنند؛ این وظیفه در عصر کنونی که آلودگی و تهاجم فرهنگی از هر سو جوامع اسلامی را تهدید می‌کند سنگین‌تر است (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۲۱/ ۱۲۹). انسان معتقد به معاد، بر اساس دستور این آیه خود را مسئول دور نگه داشتن خویش و خانواده‌اش از آتش دوزخ می‌داند و خانواده خود را از چنان آتشی که محصول گناه و معصیت است حفظ می‌کند.

۲-۳. توجه و تأمین نیازهای اقتصادی اعضای خانواده

مرد موظف است مطابق شرع و احکام اسلام، کلیه مخارج همسر و فرزندان از خوراک، پوشاک، و غیره را بنا بر شرایط و معیارهایی که در فقه به تفصیل آمده است، فراهم کند و در صورت امتناع یا کوتاهی در این وظیفه، نسبت با این مهم هم قانوناً و هم شرعاً مسئول خواهد بود.

خداوند در حفظ و دفاع از زن و نیز تأمین نیاز اقتصادی از جمله هزینه و نفقه‌اش را بر عهده مرد گذاشته است قرآن کریم در لزوم تأمین نیاز اقتصاد و معاش همسر می‌فرماید: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ» (نساء/ ۳۴)؛ مردان، سرپرست و نگهدار زنانند، بخاطر برتری‌هایی که خداوند (از نظر نظام اجتماع) برای بعضی نسبت به بعضی دیگر قرار داده است، و بخاطر انفاق‌هایی که از اموالشان (در مورد

زنان) می‌کنند.

منظور از انفقوا در آیه، مهر و نفقه از جمله تأمین مسکن، لباس و خوراک زن است (طیب، ۱۳۶۹: ۴/ ۷۲) که به عهده مرد است، لازم است سرپرستی، از آن مسئول و تأمین کننده باشد. این دلیل قراردادی است یعنی: چون تأمین زنان بر عهده مردان گذاشته شده است، پس باید مردان سرپرست باشند (قرشی بنان، ۱۳۷۵: ۲/ ۳۵۴).

بنابراین این سرپرستی به خاطر تعهداتی است که مردان در مورد انفاق کردن و پرداخت‌های مالی در برابر زنان و خانواده به عهده دارند و از این آیه به وجوب انفاق و توجه به نیازهای اقتصادی و معیشتی زن بر عهده مرد اشاره شده است (حق‌ی برسوی، بی تا: ۲/ ۲۰۱) و در روایات متعددی نیز به مسئولیت مرد و تأمین نیازهای همسر اشاره شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۵/ ۵۱۰).

پس مدیر خانواده نیز مسئولیت تأمین نیاز اقتصادی زن بر عهده دارد و مسئول است و او وظیفه دارد تا تمام نیازهای اقتصادی اعضای خانواده و بخصوص همسر خویش در حد متعارف تأمین و برطرف نماید و مرد معتقد به معاد تمام سعی و تلاش در تأمین نیاز اقتصادی خانواده خود می‌نماید و از هیچ کاری در این کار، دریغ نمی‌نماید و بر خانواده و همسر خویش توسعه می‌دهد و معتقد به معاد می‌داند اگر تمام سعی و تلاش را در تأمین نیاز اقتصادی خانواده‌اش انجام دهد دارای اجر و منزلت فراوانی است، اجر اخروی او مانند جهادگر در راه خداست.

۳-۳. توجه به نیازهای جنسی زوجین

توجه به نیاز جنسی اعضای خانواده مسئولیتی است که ارتباط مستقیم با استحکام نظام خانواده دارد. عدم توجه به نیازهای جنسی همسر به روابط زناشویی آسیب می‌رساند و

پیامدهای ناگوار روانی، اخلاقی و جسمی به دنبال خواهد داشت. (سالاری فر، ۱۳۸۶: ۱۳۶)
بی توجهی به این نیاز و عدم ارضای آن در چارچوب شرعی و دینی آن، زمینه را برای ارضای آن در خارج از چارچوب خانواده فراهم می‌سازد و آلودگی‌های جنسی را به همراه خواهد داشت. «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَزْوَاجِهِمْ حَافِظُونَ - إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ - فَمَنِ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ» (مؤمنون ۵-۷)؛ و آنها که دامان خود را (از آلوده شدن به بی‌عفتی) حفظ می‌کنند؛ تنها آمیزش جنسی با همسران و کنیزانشان دارند، که در بهره‌گیری از آنان ملامت نمی‌شوند؛ و کسانی که غیر از این طریق را طلب کنند، تجاوزگرند!.

منظور از حفظ فروج کنایه از اجتناب از مواقعه نامشروع از قبیل زنا و لواط و یا جمع شدن با حیوانات و امثال آن است. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۵ / ۱۰). در ادامه آیه فرموده است هر کس با غیر این دو طایفه جهت بهره‌برداری جنسی ارتباط پیدا کند، متجاوز از حدود خدا شناخته می‌شود، حدودی که خدای تعالی برای مؤمنین قرار داده است. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۵ / ۱۰) و مستحق غضب و عذاب خداوند است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۵ / ۳۵۸).

بنابراین ارضای نیاز جنسی تنها در چارچوب شرع مجاز شمرده می‌شود. هرکدام از زن و شوهر موظف است به نیازهای متنوع یکدیگر پاسخی مناسب بدهند و این تأمین نیاز، ثواب اخروی نیز دارد پس انسان باشعور فطری و وجدانی که معاد را باور دارد حلال خداوند را حلال می‌شمارد و حرام خداوند را حرام می‌شمارد و می‌داند که در سرای دیگر باید جوابگوی اعمالش باشد پس نیاز جنسی خود را از راه حلال و مشروع برآورده و تأمین می‌کند و این شخص نیاز جنسی خود از طریق زنا یا کارهای ناشایسته دیگر تأمین نمی‌کند چون که چنان که در آیه می‌فرماید چنین کسانی آنان از حد خود تجاوز نموده فلاح و رستگاری از آنها سلب می‌گردد و باید جوابگوی اعمال زشت و ناپسند در روز قیامت باشد

و طعم عذاب و عقاب خداوند را در صورت نافرمانی خواهند چشید پس عفت و قناعت می‌ورزند.

نتیجه

از نگاه قرآن کریم برای استحکام نظام خانواده، نیاز به چند مسئله است نیاز به اعتماد بین زوجین و اعضای خانواده - از جمله عدم خیانت در خانواده و عدم تهمت و افترا در خانواده و نیاز به حفظ و ادای امانت در خانواده - دارد و نیاز به ایجاد انگیزه برای حل مشکلات در خانواده - از جمله نیاز به ایجاد انگیزه و احسان در زندگی و نیاز به تحمل و استقامت در برابر مشکلات خانوادگی و نیاز به ایجاد انگیزه الهی و اخلاص در عمل در خانواده - دارد و نیز برای استحکام خانواده نیاز به تأمین نیازهای زوجین و اعضای خانواده - از جمله تأمین نیازهای دینی خانواده و تأمین نیازهای اقتصادی و تأمین نیاز جنسی - دارد.

قرآن کریم برای اعتماد بین اعضای خانواده و ایجاد انگیزه برای حل مشکلات در خانواده و نیز برای تأمین نیاز اعضای خانواده و تا بدنبال آن استحکام نظام خانواده اتفاق بیفتد، مسئله معاد را به صورت‌های متعدد تأکید می‌نماید چرا که معاد و اعتقاد به آن در زندگی می‌تواند نقش مستقیم در تأمین عوامل دخیل در استحکام خانواده داشته باشد.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی، ناصر، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۳ ش.
- (۱) ابن الحماد الجوهري، اسماعيل، تاج اللغة و صحاح العربي، قاهره، انتشارات دارالعلم للملأين، چاپ اول، ۱۳۷۶ ش.
- (۲) ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاييس اللغة، قم، مكتبة الاعلام الاسلامي، اول، ۱۴۰۴ ق.
- (۳) ابن كثيرالقرشي الدمشقي، اسماعيل، تفسير القرآن العظيم، بيروت، انتشارات دار الفكر، چاپ دوم، ۱۴۱۹ هـ.
- (۴) ابن منظور، محمد، لسان العرب، بيروت، انتشارات دار احياء التراث العربي، ۱۴۱۶ ق.
- (۵) ايجي، محمد بن عبدالرحمن، جامع البيان في تفسير القرآن، بيروت، انتشارات دار الكتب العلمية، منشورات محمد علي بيضون، چاپ اول، ۱۴۲۴ ق.
- (۶) بستاني ابرام، فؤاد، فرهنگ ابجدی، مترجم رضا مهيار، نشر سازمان تبليغات، چاپ اول، ۱۳۷۰ ش.
- (۷) بيضاوي، عبدالله بن عمر، انوار التنزيل و اسرار التاويل (تفسيربيضاوي)، بيروت، انتشارات دار احياء التراث العربي، اول، ۱۴۱۸ ق.
- (۸) حسيني زبيدي، محمد مرتضي، تاج العروس من جواهرالقاموس، بيروت، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
- (۹) حقي برسوي، اسماعيل بن مصطفى، تفسير روح البيان، بيروت، انتشارات دار الفكر، چاپ اول، بی تا.

- ۱۰) دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب الی الثواب (للدیلمی)، قم، ناشر الشریف الراضی، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۱) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، بیروت، ناشر الشامیة، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۲) رضایی اصفهانی، محمد علی، تفسیر قرآن مهر، پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن، قم، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
- ۱۳) سالاری فر، محمد رضا، خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی، قم، ناشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۴) سجادی، جعفر، فرهنگ علوم عقلی، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- ۱۵) سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر، بیان السعادة فی مقامات العبادة، بیروت، مؤسسه الالعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۴۰۸ ق.
- ۱۶) طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، ناشر مؤسسه الالعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۳۹۰ ق.
- ۱۷) طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ ش.
- ۱۸) طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، بیروت، ناشر مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ق.
- ۱۹) طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، انتشارات داراحیاء التراث العربی، چاپ اول، بی تا.
- ۲۰) طبیب، عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناشر اسلام، چاپ

دوم، ۱۳۶۹ ش.

(۲۱) عباسی، مقدم، مدیریت آرزوهای از دیدگاه قرآن و احادیث، ناشر انتشارات

جیرفت ۱۳۷۹.

(۲۲) فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت، دارالاحیاء،

چاپ سوم، ۱۴۲۰.

(۲۳) فروغی، محمد علی، سیر حکمت در اروپا، ج ۱ و ۳، تهران، زوار، ۱۳۸۵

(۲۴) فیومی، احمد بن علی المقرئ، مصباح المنیر، بیروت، دار الکتب الاسلامیة،

۱۳۸۳.

(۲۵) قرشی بنان، علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، تهران، بنیاد بعثت، مرکز چاپ و

نشر، چاپ دوم، ۱۳۷۵ ش.

(۲۶) قرشی بنان، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، ناشر دار الکتب الاسلامیة، چاپ

ششم، ۱۳۷۱ ش.

(۲۷) کاشانی، فتح الله بن شکرالله، منهج الصادقین فی الزام مخالفین، اول، تهران،

کتاب فروشی الاسلامیة، چاپ اول، ۱۳ ش.

(۲۸) کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط-الاسلامیة)، تهران، دارالکتب الاسلامیة،

چاپ اول، ۱۴۰۷ ق.

(۲۹) لاهیجی، ملا عبدالرزاق، گوهر مراد، انتشارات طهور، ۱۳۶۴ ش.

(۳۰) مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، وزارت فرهنگ و

ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۸ ش.

(۳۱) مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران، انتشارات دار الکتب

الاسلامیة، چاپ دهم، ۱۳۷۱ ش.

- (۳۲) موسوی سبزواری، عبدالعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن (سبزواری)، ناشر دفتر آیت الله سبزواری، بی جا، ۱۴۰۹ ق.
- (۳۳) میبدی، احمد بن محمد، کشف الاسرار و عدة الابرار (معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری)، تهران، انتشارات امیر کبیر چاپ پنجم، ۱۳۷۱ ش.
- (۳۴) نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، موسسه آل بیت ع، ۱۴۰۸ ق.